

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2018. – С. 122.
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2018. – pp. 122.
DOI .....
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)

© Андрій Криськов¹ (Тернопіль)

ПОЛІТИКА УСРР/СРСР СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1920-ті роки)

Поразка збройної боротьби за власну державність спричинила до появи масової еміграції з українських земель через політичні причини. Серед багатьох європейських країн, які стали реценіентами української еміграції, виділялася Чехословаччина, уряд якої сприяв діяльності українських політичних партій та фінансував українські освітні заклади. До середини 1923 р. у цій країні існували організовані українські військові формування. Очевидно, що наявність політично активної еміграції створювала негативний імідж для радянських республік на міжнародній арені. З метою протидії політичним заходам емігрантів УССР/СРСР час від часу проголошували амністії та вели активну пропаганду з метою дискредитації політичних ворогів. Характерним було залучення для реалізації цієї цілі частини авторитетних діячів еміграції. Іншим способом комуністичної пропаганди стало створення та діяльність під контролем радянських дипломатичних представництв та консульських установ цілого ряду організацій, які розколювали еміграцію зсередини й активно пропагували примирення з існуючим на батьківщині політичним режимом.

Ключові слова: УСРР, українська еміграція, Чехословаччина, репатріація.

Andriy Kryskov (Ternopil)

POLITICS OF THE UKRAINIAN SSR/USSR ON UKRAINIAN EMIGRATION IN CZECHOSLOVAKIA (1920 S)

Abstract. *During the 1920s, the leadership of the Ukrainian SSR / USSR conducted an active policy of eliminating, including physical, emigration from the former Russian Empire. Emigration was regarded as a threat to the existence of the USSR, it was organized on the rejection of Bolshevism. It was a means of propaganda against Bolshevism in the world scene. To reduce the activity of emigrants, amnesties were periodically proclaimed; another powerful form of struggle was the powerful propaganda of the achievements of the communist regime by influence agents. In the 1920s, Czechoslovakia became the center of activity for various Ukrainian political parties and movements. Ukrainian higher educational institutions functioned here and until 1923 there were organized military formations (Soviet agitators were active among students and interned military. Soviet diplomatic missions and consular offices controlled and supported (both ideologically and financially) their activities. To a large extent and as a result, Ukrainian emigrants in Czechoslovakia did not create a single association, and most of them recognized the Soviet government and returned to the Ukrainian SSR / USSR.*

Keywords: *Ukrainian SSR, Ukrainian emigration, Czechoslovakia, repatriation.*

Без сумніву, більшовицьке керівництво радянських республік прагнуло якщо не ліквідувати еміграцію з колишньої Російської імперії, то, принаймні, істотно ослабити її. Адже велика кількість

1 д.і.н., доцент, завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя.

Doctor of History, Associate Professor, Head of the Department of Ukrainian studies and philosophy in Ternopil Ivan Puluj National Technical University.

orcid.org/0000-0003-1437-4823

E-mail kryskov.te@gmail.com

емігрантів була постійною загрозою для існування радянської влади, а також потужним засобом пропаганди проти більшовизму на міжнародній арені. Бажання радянського уряду помститися своїм колишнім супротивникам хоча й залишалося замаскованим, але ніколи не зникало. Свідченням цього можуть бути слова творця СРСР В. Леніна: «Потрібно чітко знати свого ворога. Його не так видно, коли він перейшов за кордон, але подивіться – він перебрався не дуже далеко, щонайбільше на кілька тисяч верст, а, перебравшись на цю відстань, затаївся. Він цілий, він живий, він очікує. ...це ... прями помічники всесвітнього капіталу, які утримуються його рахунком і разом із ним діють».¹

Вже 4 грудня 1921 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК) розіслала представникам УСРР за кордоном «Секретну інструкцію для керівництва представникам УСРР за кордоном при проведенні амністії стосовно солдатів та офіцерів колишніх білих армій на підставі амністії ВУЦВК від 30.11.1921 р.». У першому пункті цієї інструкції наголошувалося на тому, що амністовані мусять бути «піддані найретельнішому фільтру та агентурному нагляду з моменту оголошення амністії у таборах аж до прибуття їх на місце призначення на території УСРР». Після прибуття амністованих в УСРР місцеві відділи ВУНК мали негайно брати їх на облік та стежити за кожним окремо. Характерним для політики комуністів стосовно інтелігенції виглядає пункт 5 цієї інструкції. У ньому вказується, що особливу увагу необхідно звертати «на тих солдатів, які у таборах навчались у різних школах», та на солдатів з освітою. При цьому підкреслювалося, що особливо ретельно треба стежити за «народними учителями у петлюрівській армії».

Потрібно зазначити, що й на початку 1922 р. керівництво радянської України відчувало хиткість своєї влади. Доказом цього є положення інструкції, згідно з яким у першу чергу відправляти в УСРР вимагалось уродженців Лівобережжя, «найкраще – Харківської губернії». При цьому зазначалося, що стосовно уродженців Правобережної України «будуть дані додаткові вказівки».² Очевидно, що затримка з репатріацією уродженців Правобережжя була зумовлена нестабільністю внутріполітичної ситуації в Україні та небезпекою повстання на Правобережжі. До інструкції додавався і зразок анкети, яку мусили заповнювати реемігранти. Вона складалася з 22 запитань, які були побудовані таким чином, що реемігрант розповідав усе про себе, а також і про всіх своїх родичів із обов'язковим називанням їхніх адрес мешкання та належного їм майна.³ Проте не всі бажані могли після проходження всіх необхідних процедур потрапити додому. На це могли розраховувати лише мобілізовані солдати та «непомітні політичні діячі». У всіх інших випадках питання вирішувалося через Народний комісаріат закордонних справ УСРР. Зокрема, питання про повернення найвідоміших політичних діячів еміграції вирішувалося на рівні ЦК КП(б)У. Так, справу про повернення М. Грушевського та його соратників ЦК вирішив позитивно, а щодо прохання про повернення М. Садовського (Тобілевича), то нарком освіти В. Затонський висловився проти, бо «нема де його приткнути, ... це буде ще один пенсіонер, сяде на шию Наркомосові».⁴

Отже, ВУНК почала створювати банк даних на неблагонадійних. За ними вівся постійний нагляд і, зрозуміло, що за перших підозр вони мали стати потенційними жертвами майбутніх репресій.

Процесу репатріації сприяли проголошені час від часу урядами радянських України та Росії амністії для певної частини емігрантів. Радянська влада прагнула перетягнути на свій бік членів емігрантських антирадянських організацій, колишніх військових та політично активних емігрантів і цим послабити спротив більшовизмові всередині країни. Треба зазначити, що український радянський уряд раніше за російський, у березні 1921 р., оголосив амністію для емігрантів – вихідців з українських губерній колишньої Російської імперії. Амністованими вважалися ті, хто емігрував під час подій 1917-1920 рр., якщо вони давали обіцянку ставитися до радянської влади лояльно, причому цей пункт амністії стосувався як військових, так і цивільних осіб.⁵ Власне кажучи, для радянської влади не так важлива була кількість репатріантів, як сам факт репатріації. Ось як писав представник УСРР у Німеччині Ауссем стосовно репатріації з цієї країни: «Достатньо роздутий в пресі факт відправки якоїсь тисячі чоловік, більше того – повна евакуація німецьких таборів, із замовчуванням зі скромності про число репатріантів, справив би значне враження і подав би приклад для таборів, які знаходяться у Польщі, Чехословаччині, Румунії».⁶

В осередки скупчення еміграції, в тому числі і в табори для інтернованих, постійно приїздили радянські представники й агітували повертатися на батьківщину. Активну агітаційну роботу у цьому дусі вели місцеві комуністичні організації та інші ліві політичні сили. Не треба запліщувати очі й на те, що, проголошуючи про свою солідарність з емігрантами у боротьбі проти більшовизму

і заявляючи про підтримку еміграції, уряди європейських держав, виходячи насамперед із фінансово-економічних міркувань, були зацікавлені, принаймні, у чисельному зменшенні еміграції з колишньої Російської імперії на своїй території. Не була винятком щодо цього і Чехословаччина, політичні кола якої певною мірою використовували українську еміграцію, особливо її військову частину, для вирішення власних зовнішньополітичних проблем. Так, уряд ЧСР використовував галицьку військову еміграцію як козир у суперечці з Польщею за Сілезію та з метою домогтися для чехословацьких товарів вигідного транзиту через Східну Галичину на середземноморські та азійські ринки. Е. Бенеш запевняв Є. Петрушевича у підтримці його дій проти Польщі, чехословацький уряд купував в інтернованих галичан військове майно та спорядження і кредитував екзильний уряд ЗУНР.⁷ Але так тривало до того часу, поки Чехословаччина не порозумілася з Польщею.

Зрозуміло, що всі ці фактори не могли не дати реальних наслідків. 1921 рік був піком щодо кількості репатріантів за весь період репатріації, який тривав приблизно до закінчення НЕПу в СРСР. У 1921 р. у радянські Україну і Росію повернулися майже 122 тис. емігрантів, тоді як за весь період 1921-1931 рр. – близько 180 тис. осіб. Серед репатріантів було багато українців з колишніх білогвардійських армій. Частина емігрантів навіть спеціально перебралася до Болгарії, де для повернення додому були створені найсприятливіші умови.⁸

Стосовно української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині, то тут кінцеві пункти прибуття для репатріантів були різними. Так, якщо вихідці з Наддніпрянської України в основному поверталися в УСРР, то галичани поверталися до підконтрольної полякам Східної Галичини, а після березня 1923 р., коли її доля була вирішена негативно для українців, – до радянських України і Росії.

У таборах для інтернованих українських військовиків у Чехословаччині, переважна більшість яких походила зі Східної Галичини, ще з початку репатріації відбулося певне розмежування між галичанами та вихідцями із колишньої Російської імперії. Вже влітку 1921 р. В. Курманович, командант Української бригади у Німецькому Яблонному, видав наказ ч.1093/21, яким право на виїзд до УСРР отримали «лише виключно ті наддніпрянці, що 1) бажають добровільно вертати домів на радянську Україну і є 2) дійсно приналежні до цих губерній (повітів), які входять в склад територій, зайнятих большевицькою владою на Україні». У наказі особливо наголошувалося на тому, що уродженці інших українських земель не можуть репатріюватися до УСРР, а тих, хто надасть фальшиві документи про своє походження, буде покарано.⁹

Керівництво ЗУНР везилі, а також особисто Є. Петрушевич прагнули спрямувати репатріаційний потік галичан до радянських республік, оскільки політичні переконання та кров, яку було пролите під час українсько-польської війни 1918-1919 рр., не дозволяли шляхом повернення до захопленої поляками Східної Галичини визнати власну поразку. Очевидно, що керівництво ЗУНР за кордоном планувало в особі радянських України та Росії знайти союзника у боротьбі за незалежність Східної Галичини. З точки зору сьогодення очевидно, що це бажання будувалося швидше на ілюзіях, ніж на конкретному знанні стану справ у радянських республіках і розумінні радянської дійсності. Вже у середині 1922 р., коли розпочалася організована репатріація наддніпрянської частини української еміграції з Чехословаччини, Є. Петрушевич намагався всю «галицьку еміграцію відправити до Харкова». Але від реалізації такого плану його «відговорили Целевич та Коновалець».¹⁰ Ймовірно, цей план був результатом таємної зустрічі після конференції в Генуї 1922 р. Є. Петрушевича з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським.¹¹

Бажання екзильного уряду ЗУНР певною мірою збігалось і з намірами керівництва УСРР. На початку 1923 р. закордонним представництвом УСРР був надісланий таємний документ – «Тези нашої політики щодо окупованих Польщею та Румунією українських областей». У ньому ставилось завдання використати український національний рух у цих областях для послаблення Польщі та Румунії, а також пропонувалось представництвом УСРР підтримувати уряд ЗУНР «при обов'язковій умові чітко вираженої орієнтації в його зовнішній політиці на Радянську Україну». У документі зазначалось, що уряд УСРР готовий до надання «українським емігрантам з цих областей права притулку (азиль) на території Радянської України». Але найголовнішим, на нашу думку, у цьому документі було те, що на території УСРР планувалося створення «з необхідною обережністю» центру галицької еміграції.¹² Отже, бажання еміграційного уряду ЗУНР знайти союзника у боротьбі за незалежність Східної Галичини збігалось з бажанням уряду УСРР використати вплив останнього на галицьку частину української еміграції і на національно-визвольний рух українців за межами

СРСР. Таким чином, у 1923 р. бажання переїзду галичан до Радянської України пояснювалося значною мірою бажанням знайти союзника у боротьбі проти Польщі.

Наслідком цього стало звернення «Комітету західно-української еміграції на Чехословаччині» від 1 серпня 1923 р. до уряду УСРР про дозвіл на переїзд до неї 6 тис. інтернованих вояків УГА з Чехословаччини як «Галицького легіону». Але за півроку ситуація докорінно змінилася. Уроком для зовнішньої політики СРСР у травні 1923 р. став «ультиматум Керзона». Продовження політики відкритої підтримки уряду ЗУНР могло викликати подібні ультиматуми від Польщі, Франції та країн «Малої Антанти». Тому це звернення галичан було визнане «передчасним з ряду несприятливих обставин». Серед причин відмови називалися такі: 1) політична ненадійність галичан, які шукають лише військової бази для нового виступу проти Польщі; 2) незакінчена «відповідна робота» серед вже присутніх в УСРР галичан; 3) всяке масове прийняття галичан на території СРСР є «демонстрацією проти Польщі, ... яка послаблює позицію СРСР у питанні про підтримку Польщею петлюрівщини».¹³ Проте підтримувалось бажання переїзду галичан до СРСР, але переїзду не масового. Цьому посприяли повідомлення представників СРСР за кордоном.¹⁴

Крім амністій, радянська влада використала для посилення репатріаційних настроїв ідеологію так званого «зміновіховства». Настрої, котрі базувалися на визнанні можливості співпраці з більшовицькими урядами колишньої Російської імперії, існували серед представників різних прошарків еміграції ще з перших років їхнього перебування на чужині. Ці настрої відомі під назвою «зміновіховства» чи «нововіховства». Основними пунктами цієї ідеології були два твердження. По-перше, необхідність підтримки влади більшовиків як єдиної на той час спроможної відновити Росію як могутню і єдину державу. По-друге, поступове внутрішнє переродження радянської влади. Узагальненням і розвитком цих ідей та настроїв став відомий збірник «Смена вех», випущений у Празі в червні 1921 р. головними ідеологами течії – М. Устряловим, Ю. Ключніковим, О. Бобріщевим-Пушкіним, С. Чахотіним і Ю. Потехіним.¹⁵ Виступаючи з позицій великодержавності, вони розглядали радянську владу як засіб для відновлення, нехай і дещо зміненої, але Російської імперії. Як початок переродження радянської влади та перехід до капіталізму сприйняли «зміновіховці» запровадження НЕПу.

З іншого погляду розглядали проблему повернення додому українські емігранти. Найбільш «ліві» вважали УСРР «особливою формою української державності»; особливість її полягала у «її політично-соціальному ладі, як також в її приналежності до СРСР, при чому об'єднуючим елементом являється власне однорідність політично-соціального ладу». Зазначалося, що в принципі поневолення України в СРСР не існує. «Ліва» частина української еміграції закликала до «консолідації українських державно-творчих і культурно-творчих сил на ґрунті існуючої радянської державності» та до повернення на «рідну землю, яка потребує якнайбільше творчих сил».¹⁶ Отже, певна частина української еміграції у міжвоєнній Чехословаччині, принаймні у 1920-х роках, вважала УСРР формою української державності і прагнула її розбудови.

Представникам УСРР за кордоном було наказано створити подібну ідеологію для українських емігрантів та, по змозі, їхніми ж руками. У своєму листі до заступника наркома закордонних справ УСРР В. Яковлева представник УСРР у Польщі О. Шумський навіть придумав назву майбутньому українському «зміновіховству»: «Ми вже багато разів говорили, що в українській інтелігенції ніякої «зміни віх» нема, і тому в момент свого хрещення вона буде особливо вертїтись над тим, як себе назвати. На мою думку, найбільш вдалим і за формою, і за суттю була б для них назва «поворотовці» з назвою органу «Поворот»».¹⁷ Про основну мету використання українського «зміновіховства» можна довідатися з таємного листа представника УСРР в Австрії М. Левицького до О. Шумського: «Зміна віх має послужити ліквідації петлюрівщини, центру угруповань української еміграції, перефільтрівкою та розбиттям їх. Я думаю, потрібно їм дати цей шлях пройти під строгим нашим наглядом і ми це повинні зробити їхніми руками».¹⁸

Започаткували українське «зміновіховство» члени Закордонної делегації УПСР на чолі з М. Грушевським. Ще у 1921 р. М. Левицький повідомляв з Відня Х. Раковському про залучення до роботи у Вукоопспілці І. Штефана і що «Шраг, Христюк і Жуковський також бажають працювати у Вукоопспілці». Зазначалось також, що М. Грушевський погодився працювати у редакційній колегії для видання підручників та «іншої червоної літератури».¹⁹ Взіку 1922 р. у Відні утворилася Спілка провідних діячів УНР. Її діячі (Шелухин, Сагайдачний, Макаренко, Андрієвський,

Греков, Лотоцький) звернулися з проханням про амністію і висловили готовність співпрацювати з представниками УСРР за кордоном. Спілка пропонувала перетворити свій орган «Україна» в орган українських «зміновіховців».²⁰ Крім того, у Відні перебував осідок закордонного уряду ЗУНР. Тут же з квітня 1921 р. видавався тижневик Компартії Східної Галичини «Наша правда». Великі перспективи створення у Відні осередку українського «зміновіховства» привернули увагу політичного керівництва УСРР. Але перенесення УВУ до Праги й відсутність численної та впливової української громади з Наддніпрянщини в Австрії істотно зменшували шанси Відня.

У той же час існували ще дві точки зору щодо створення осередку українських «поворотівців». Як один із можливих центрів розглядався Берлін, де зосереджувалися українські монархісти на чолі з П. Скоропадським. Лідером «зміновіховців» тут мав стати колишній міністр УНР А. Ніковський. Проте, поки велися переговори у Відні, виявилось, що А. Ніковський, за словами М. Левицького, «зовсім не «зміновіховець», а типовий дряхлий інтелігент, який мріє про соборну неньку-Україну» і що «на нього розраховувати не доводиться».²¹ Тим часом віденська спілка розпалася.

На території Чехословаччини період, так би мовити, активного «зміновіховства» тривав з березня 1923 до листопада 1927 р. Визначення нами цього проміжку часу ґрунтується на тому, що на березень 1923 р. стали очевидними прагнення частини емігрантів з різних українських земель виїхати до УСРР. Стосовно наддніпрянців, то це пояснюється переходом частини емігрантів на «зміновіховські» позиції, підкріплені амністіями та бажанням повернення додому. У випадку з галичанами та буковинцями остаточну роль відіграло вирішення Антантою долі Східної Галичини на користь Польщі, а також офіційне визнання з боку УСРР окупації українських земель Польщею та Румунією.

Ще у 1919 р. у Празі була створена Українська академічна громада (УАГ), яка об'єднувала переважну більшість українських студентів з усіх українських земель у Чехословаччині. У квітні 1921 р. при ній було засновано «Громаду соціалістичної молоді ім. М. Драгоманова». У «Громаді» об'єдналися молоді представники різних соціалістичних партій та груп українських емігрантів. Проте, як видно зі звіту її голови С. Веретки, вже на початку 1923 р. в УАГ близько 20 її членів створили гурток, який почав контактувати з Представництвом УСРР у Празі. Під його наглядом гурток «повів тактику в напрямі розщеплення студентства по територіальній ознаці. Речники організації студентів-радянців на зборах буквально заагітовували наддніпрянські маси в бік відокремлення. В лютому 1923 р. дійшло до відокремлення наддніпрянців. ...з УАГ виділилися і галицькі поступовці та драгоманівці».²² Отже, українське студентство у Празі було розколоте. 12 квітня 1923 р. вищезгаданий гурток заснував «Товариство ім. Т.Г. Шевченка». Основним його завданням було «поглиблення радянзації всіх членів всебічно». У стосунках з еміграцією з українських земель мета цієї організації полягала у «паралізуванні каїнової праці контрреволюційної української еміграції, направленої проти СРСР взагалі, а проти УСРР – зокрема, а з другого боку – висвітлення й популяризування як серед українського, так і чеського суспільства здобутків радянського будівництва в СРСР взагалі, а в УСРР – зокрема».²³ 6 жовтня 1923 р. у Празі була створена ще одна прорадянська організація – «Союз студентів – громадян УСРР», правління якої було затверджене секретарем Представництва СРСР у ЧСР Калюжним. Після цього вирішено було провести чистку у всіх українських емігрантських товариствах соціалістичного спрямування на всій території Чехословаччини з метою «викинення з них есдеків та есерів».²⁴ «Союз» певний час видавав власний друкований орган – «Збірник». У секретній телеграмі Квірінгу Калюжний просив, щоб матеріали із «Збірника» були використані в радянській пресі, бо «поява рецензій на «Збірник» дуже порадує студентів, які його спекли у доказ своєї повної радянзації».²⁵

Власне березнем 1923 р. датується створення першого у Чехословаччині прорадянського товариства українських емігрантів – Товариства ім. Т.Г. Шевченка, яке керувалося Представництвом УСРР у Празі. Грудень 1927 р. є закінченням діяльності організованого «зміновіховського» руху, тому що в листопаді 1927 р. поліцейським управлінням Праги це товариство було ліквідоване.²⁶ Після 1927 р. на території Чехословаччини існували різні соціалістичні та прокомуністичні товариства українських емігрантів, але діяли вони під керівництвом КПЗУ і боролися проти польської політики щодо українського населення в Східній Галичині та на Волині.

Шансів отримати громадянство СРСР у членів прорадянських організацій у ЧСР було мало. Вже після перших хвиль повернення емігрантів на батьківщину вимоги до потенційних репатріантів

з боку відповідних радянських органів значно посуворішали. М. Шаповал пояснював це тим, що велика еміграція не вигідна більшовикам за кордоном, але не вигідна і в СРСР: «Прийшовши додому, вона розпорошиться по селах, фабриках і заводах та понесе пропаганду якраз між трудовими масами про становище трудових мас в Європі (а тут воно безумовно ліпше з правного, політичного, матеріального і морального поглядів) і буде ферментом руху».²⁷ Не в останню чергу і з цієї причини підходи радянських державних органів до питання репатріації зазнали суттєвих змін. Перевагою при одержанні дозволу на повернення почали користуватися помітні політичні постаті, що давало змогу деморалізує впливати на широкі емігрантські маси.

Зміни у підходах до репатріації почалися ще у червні 1922 р., коли секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський надіслав усім представникам УСРР за кордоном секретні директиви ЦК. У цьому документі вимагалось використовувати «зміновіховські» настрої для створення прорадянських груп серед емігрантів, але зазначалося, що перед тим, як надавати таким групам допомогу, необхідно вимагати від них «опублікування компрометуючих уряд УНР та окремих його міністрів та послів даних». У пункті 3 директиви вказувалося: «В'їзд такого роду діячів на територію Радянської України затримувати до повного їх використання за кордоном і вести переговори з ними так, щоб не лише легалізувати їх, чого, головним чином, вони добиваються, а відрізати їм всі шляхи до відступу».²⁸ Отже, отримати радянське громадянство було дуже важко. Про це свідчать дані «Союзу студентів – громадян УСРР»: зі 150 його членів тільки 8 отримали радянське громадянство.²⁹

На початку 1928 р. почалися репресії проти КПЗУ та КСМЗУ. У 1930-1932 рр. у справі Українського національного центру, яка була продовженням справи «Спілки визволення України», було засуджено до різних строків ув'язнення 50 осіб, багато з яких були колишніми емігрантами. За цією справою проходив М.С. Грушевський, якому була відведена роль керівника УНЦ. Лише міжнародний авторитет врятував тоді вченого (він помер на лікуванні у Кисловодську за нез'ясованих дотепер обставин у 1934 р.). На жаль, це був лише початок репресій. У листопаді 1933 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У секретар ЦК С. Косіор та перший заступник голови Раднаркому УСРР П. Любченко прямо звинуватили у антирадянській діяльності колишніх емігрантів.³⁰

З огляду на історію Радянського Союзу та Радянської України можна дійти висновку, що амністіями вдалося домогтися повернення багатьох емігрантів та засудити їх за боротьбу проти радянської влади. Від тих, хто повертався, вимагали каяття і обіцянки лояльно ставитися до існуючої влади. Після цього їм видавався офіційний документ про прощення за перелічені у каятті вчинені проти радянської влади «злочини». Ті, хто отримав таку амністію, мали право повернутися на батьківщину, де їх часто судили за те, що вони перелічили не всі «злочини», а отже, за все прощені не були. Реемігранти не знали, що факт отримання в'їзної візи на радянську територію та документа про поновлення в правах зовсім не означав амністії. Поновлених у правах та впущених в СРСР засуджували як не амністованих за антирадянські злочини, скоєні до чи під час еміграції. Нарешті, активних учасників антибільшовицької боротьби амністували та дозволяли переїздити на батьківщину з одним, на перший погляд незначним, зауваженням: «при дійсному вияві ними щирого каяття».³¹ Пізніше, у 1930-ті роки, багатьом репатріантам це зауваження коштувало волі, а то й життя, бо засуджували за каяття «нещире».

---

¹ Речь на Всероссийском съезде транспортных рабочих 27 марта 1921 г. [Speech at the All-Russian Congress of Transport Workers March 27, 1921] in В.И. Ленин. Полное собрание сочинений, изд. пятое, т.43 (март-июнь 1921 г.), Москва: изд-во политической литературы, 1970, с. 139.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4 Народный Комиссариат Иностранных дел УССР. Секретно-директивная часть. Секретариат, оп. 1, спр. 28 *Инструкции представителям УССР за границей при проведении амнистий к солдатам и офицерам из бывших белых армий; листовки, изданные румынскими властями в Бессарабии и копии приказов Головной Команды войск УНР*, арк. 41-42 зв.

³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 28, арк. 58.

⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 615 *Секретная переписка с ЦК КП(б)У и НКВД СССР о деятельности украинских националистических организаций в Польше и Чехословакии*, арк. 69.

⁵ Ю. Фельштинский, *К истории нашей закрытости* [To the history of our closeness], Москва: Терра, 1991, с. 177.

⁶ Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1 Центральный комитет коммунистической партии Украины (ЦК КПУ), оп. 20, *спр. 1035 Отчет наркома иностранных дел УССР в ЦК КП(б)У о его деятельности к 5-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции. Переписка с Народным комиссариатом иностранных дел УССР о возвращении эмигрантов на Украину, о деятельности украинской группы «поворотовцев» и «сменовеховцев», субсидировании газеты «Наша Правда», командировании за границу и по другим вопросам*, арк. 153.

⁷ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, *спр. 560 Доклады полномочного представителя УССР в Чехословакии о проведенной работе*, арк. 66.

⁸ Л.К. Шкаренков, *Агония белой эмиграции* [Agony of White Emigration], Москва: Мысль, 1987, с. 74-79.

⁹ ЦДАВО України, ф. 3520 Команда Української Бригади в м. Німецькім Яблоннім, оп. 1, *спр. 8 Денні прикази Команди Української Бригади в Німецькій Яблоннім*, арк. 135.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 1035*, арк. 55.

¹¹ М. Литвин, К. Науменко, *Історія ЗУНР* [The History of WUPR], Львів: Ін-т українознавства НАНУ; вид-ча фірма «ОЛІР», 1995, с. 317.

¹² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, *спр. 615*, арк. 47-48.

¹³ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, *спр. 615*, арк. 20-21.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, *спр. 615*, арк. 21, 30-32, 34-35.

¹⁵ Л.К. Шкаренков, *Агония белой эмиграции*, с.65.

¹⁶ М. Лозинський, *Реєміграція* [Remigration] in *Національна думка*, 1927, ч.5, с.7-10.

¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 1035*, арк. 154.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 1035*, арк. 167.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, *спр. 560*, арк. 78.

²⁰ М. Литвин, К. Науменко, *Історія ЗУНР*, с. 317.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 1029 Переписка с полномочными представителями УССР за границей*, арк. 159.

²² ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, *спр. 615*, арк. 23.

²³ ЦДАВО України, ф. 4465 Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб, оп. 1, *спр. 309 Звіт товариства імені Т.Г. Шевченка в Празі про діяльність за травень 1926 р. – березень 1927 р.*, арк. 1 зв.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 1738 Сводки, бюллетени полномочного представительства СССР в Чехословакии о рабочем движении. Дневник секретаря полномочного представительства СССР в Чехословакии Н. Калюжного*, арк. 69-70.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 1824 Переписка с уполномоченными Наркоминдел СССР*, арк. 29.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 2484 Сообщения, бюллетени, письма уполномоченных Наркоминдел СССР*, арк. 101.

²⁷ М. Шаповал, *Куди вони йдуть...* [Where Are They Going], Прага, 1925, с.14.

²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 1035*, арк. 148.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, *спр. 2484*, арк. 104.

³⁰ П.П. Любченко, *Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках (промова на листопадному об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У)* [The Fire on the Nationalist Counter-Revolution and on the National Defectors (a Speech at the November Joint Plenum of the Central Committee and the Central Control Commission of the CP(b)U)] in *Червоний шлях*, 1933, №10, с. 186-207.

³¹ С.П. Мельгунов, *Красный террор в России* [Red Terror in Russia], Москва: Айрис Пресс, 1990, с. 78-79; Ю. Фельштинский, *К истории нашей закрытости*, с. 44.

References

1. Rech na Vserossiyskom syezde transportnykh rabochikh 27 marta 1921 g. [Speech at the All-Russian Congress of Transport Workers March 27. 1921] in V.I. Lenin. Polnoye sobraniye sochineniy. izd. pyatoye. t.43 (mart-iyun 1921 g.). Moskva: izd-vo politicheskoy literatury. 1970. s. 139.
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy), f. 4 Narodnyy Komissariat Inostrannykh del USSR. Sekretno-direktivnaya chast. Sekretariat. op. 1. spr. 28 Instruksii predstavityam USSR za granitsey pri provedenii amnistiy k soldatam i ofitseram iz byvshikh belykh armiy; listovki. izdannyye rumynskimi vlastyami v Bessarabii i kopii prikazov Golovnoy Komandy voysk UNR, ark. 41-42 zv.
3. TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 28, ark. 58.

4. TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 615 Sekretynaya perepiska s TsK KP(b)U i NKID SSSR o deyatelnosti ukrainskikh natsionalisticheskikh organizatsiy v Polshe i Chekhoslovakii. ark. 69.
5. Yu. Felshtinskiy. K istorii nashey zakrytosti [To the history of our closeness]. Moskva: Terra. 1991. s. 177.
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh ob'iednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy), f. 1 Tsentralnyi komitet komunistychnoi partii Ukrainy (TsK KPU), op. 20, spr. 1035 Otchet narkoma inostrannykh del USSR v TsK KP(b)U o ego deyatelnosti k 5-y godovshchine Velikoy Oktyabrskoy sotsialisticheskoy revolyutsii. Perepiska s Narodnym komissariatom inostrannykh del USSR o vozvrashchenii emigrantov na Ukrainu. o deyatelnosti ukrainskoy grupy «povorotovtsev» i «smenovekhovtsev». subsidirovaniy gazety «Nasha Pravda». komandirovaniy za granitsu i po drugim voprosam. ark. 153.
7. TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 560 Doklady polnomochnogo predstavatelya USSR v Chekhoslovakii o provedennoy rabote. ark. 66.
8. L.K. Shkarenkov. Agoniya beyoy emigratsii [Agony of White Emigration]. Moskva: Mysl. 1987. s. 74-79.
9. TsDAVO Ukrainy, f. 3520 Komanda Ukrainskoi Bryhady v m. Nimetskim Yablonnim, op. 1, spr. 8 Denni pryказы Komandy Ukrainskoi Bryhady v Nimetskii Yablonnim, ark. 135.
10. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1035, ark. 55.
11. M. Lytvyn, K. Naumenko, Istoriia ZUNR [The History of WUPR], Lviv: In-t ukrainoznavstva NANU; vyd-cha firma «OLIR», 1995, s. 317.
12. TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 615, ark. 47-48.
13. TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 615, ark. 20-21.
14. TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 615, ark. 21, 30-32, 34-35.
15. L.K. Shkarenkov. Agoniya beyoy emigratsii. s.65.
16. M. Lozynskiy, Reemihratsiia [Remigration] in Natsionalna dumka, 1927, ch.5, s.7-10.
17. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1035, ark. 154.
18. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1035, ark. 167.
19. TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 560, ark. 78.
20. M. Lytvyn, K. Naumenko, Istoriia ZUNR, s. 317.
21. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1029 Perepiska s polnomochnymi predstavatelyami USSR za granitse. ark. 159.
22. TsDAVO Ukrainy, f. 4, op. 1, spr. 615, ark. 23.
23. TsDAVO Ukrainy, f. 4465 Kolektsiia dokumentalnykh materialiv ukrainskykh natsionalistychnykh emihrantskykh ustanov, orhanizatsii ta osib, op. 1, spr. 309 Zvit tovarystva imeni T.H. Shevchenka v Prazi pro diialnist za traven 1926 r. – berezen 1927 r., ark. 1 zv.
24. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1738 Svodki. byulleteni polnomochnogo predstavitelstva SSSR v Chekhoslovakii o rabochem dvizhenii. Dnevnik sekretarya polnomochnogo predstavitelstva SSSR v Chekhoslovakii N. Kalyuzhnogo. ark. 69-70.
25. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1824 Perepiska s upolnomochennymi Narkomindel SSSR. ark. 29.
26. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 2484 Soobshcheniya. byulleteni. pisma upolnomochennykh Narkomindel SSSR. ark. 101.
27. M. Shapoval, Kudy vony ydut... [Where Are They Going], Praha, 1925, s.14.
28. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1035, ark. 148.
29. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 2484, ark. 104.
30. P.P. Liubchenko, Vohon po natsionalistychnii kontrrevoliutsii ta po natsional-ukhylnykakh (promova na lystopadovomu obiednanomu plenumi TsK i TsKK KP(b)U) [The Fire on the Nationalist Counter-Revolution and on the National Defectors (a Speech at the November Joint Plenum of the Central Committee and the Central Control Commission of the CP(b)U)] in Chervonyi shliakh, 1933, №10, s. 186-207.
31. S.P. Melgunov. Krasnyy terror v Rossii [Red Terror in Russia]. Moskva: Ayris Press. 1990. s. 78-79; Yu. Felshtinskiy. K istorii nashey zakrytosti. s. 44.